

**БІБЛІЯГРАФІЯ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ ЯК ЧАСТКА
ИНФАРМАЦЫЙНЫХ ПРАЦЭСАЎ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ
У ПЕРЫЯД 1569–1794 ГГ.**

Бібліяграфія – складаная грамадская з’ява, цесна звязаная з узроўнем адукацыі, навуковага і культурнага развіцця грамадства, абумоўленая сацыяльна-палітычнымі, эканамічнымі і іншымі фактарамі. Кожны гістарычны этап мае свае адметныя характарыстыкі ў арганізацыі бібліяграфічнай дзейнасці, ствараемай бібліяграфічнай прадукцыі, ступені пранікнення бібліяграфіі ў асобныя сферы грамадства, яе ўласнай адасобленасці і прафесіяналізацыі. У вызначэнні асобных перыядаў развіцця бібліяграфіі вырашальную ролю адыгрываюць гісторыка-культурныя з’явы. Тым не менш, сацыяльна-палітычныя падзеі ўносяць часам кардынальныя змены, спрыяюць інтэнсіўнаму развіццю бібліяграфічных з’яў або прыпыняюць асобныя кірункі дзейнасці цалкам. Гэта яскрава праявілася ў развіцці беларускай бібліяграфіі перыяду Рэчы Паспалітай. У прапануемым артыкуле мы палічылі мэтазгодным акцэнтаваць на гэта ўвагу і прааналізаваць розныя кірункі бібліяграфічнай дзейнасці з улікам этапаў іх развіцця ці з’яўлення і ўзмацнення.

На стан беларускай бібліяграфіі таго часу найбольш паўплывалі асаблівасці развіцця адукацыйнай сістэмы, бібліятэк, справаводства, дыферэнцыяцыя і пашырэнне навуковых ведаў, у меншай ступені – кнігавыдавецкая і кнігагандлёвая дзейнасць. Але нельга недаацэньваць і сацыяльна-палітычныя і эканамічныя фактары, якія абумовілі і ўздым бібліяграфічнай дзейнасці на пэўным этапе, і скасаванне дасягнутага, далейшых перспектывы развіцця. Аналіз бібліяграфічнай прадукцыі таго часу сведчыць аб пэўнай кансерватыўнасці, запаволенасці фарміравання відавочнай структуры беларускай бібліяграфіі, асабліва ў параўнанні з адпаведнымі з’явамі ў бібліяграфіі найбольш развітых еўрапейскіх краін. У заходнееўрапейскіх краінах у XVI–XVIII стст. узніклі і дасягнулі адметнага ўзроўню нацыянальная рэтраспектывная, выдавецка-кнігагандлёвая, галіновая навукова-дапаможная бібліяграфія. Гэтыя поспехі былі найперш звязаны з пабудовай народамі магутных нацыянальных дзяржаў, росквітам нацыянальных культур і эканомік, развіц-

цём кніжнага гандлю. У Кароне Польскай, якая істотна ўплывала на культуру літоўска-беларускіх тэрыторый, у XVIII ст. Ю.А. Залускі з усёй вастрынёй паставіў пытанне аб паляпшэнні бібліяграфіі. Выдатны вучоны і патрыёт у прадмове да працы “*Programma literarium ad bibliophilos...*” (1732) адзначыў, што сярод народаў Еўропы толькі ў Польшчы няма бібліяграфічнай калекцыі нацыянальных аўтараў, і прапанаваў праграму падрыхтоўкі такой дзейнасці [1]. Амбітны бібліёграф планаваў стварыць нацыянальныя рэтраспектыўныя слоўнікі і наладзіць бягучую бібліяграфічную інфармацыю ў варшаўскіх газетах. Паводле яго меркаванняў, неабходна было адлюстроўваць кнігі і іншыя віды дакументаў у межах краіны незалежна ад іх мовы і замежных публікацый, прысвечаных Польшчы. Так як паняцці “Польшча”, “польскі” ў сярэдзіне XVIII ст. выкарыстоўваліся не толькі ў дачыненні да аднаго з суб’ектаў Рэчы Паспалітай, а і для абазначэння ўсёй краіны, то праекты Залускага датычыліся і Вялікага княства Літоўскага (ВКЛ). Аднак вялікія планы бібліёграфа-наватара не былі рэалізаваны. Прадаўжальнік яго ідэй Я.Д. Яноўскі надрукаваў некалькі рэтраспектыўных бібліяграфічных дапаможнікаў і заслужыў прызнанне заснавальніка “польскай навуковай бібліяграфіі” [2]. Але бібліяграфічныя дапаможнікі польскіх аўтараў захоўваюць толькі істотнае крыніцазнаўчае значэнне для гісторыі літаратуры, друку і рэтраспектыўнай бібліяграфіі Беларусі.

У параўнанні з Каронай Польскай бібліяграфія на літоўска-беларускіх землях развівалася сціпла. Яе арганізацыйная структура і відавы склад прадукцыі змяняліся марудна. Да асноўных каналаў стварэння бібліяграфічнай інфармацыі – бібліятэк, архіва Літоўскай метрыкі, дзейнасць якіх пачалася раней, далучыліся дзеячы навуковай сферы. Сярод відаў бібліяграфічных дапаможнікаў пераважалі каталожныя, а іншыя агульныя і спецыяльныя былі прадстаўлены нязначна. Не ставілася пытанне аб нацыянальнай рэтраспектыўнай бібліяграфіі – аднаго з важнейшых для гісторыка-культурнага развіцця краіны відаў бібліяграфічнай дзейнасці; не развівалася кнігагандлёвая бібліяграфія, з якой у тыя часы былі звязаны важныя дасягненні бібліяграфічнай metodyкі; недастаткова для краіны з універсітэцкім цэнтрам была прадстаўлена галіновая бібліяграфія. На беларускіх землях не выходзілі самастойныя друкаваныя паказальнікі. Калі для XVI–XVII стст.

такі відавы склад бібліяграфіі можна лічыць натуральным, то ў XVIII ст. ён становіцца трывожным сімптомам занябання літвінамі-беларусамі нацыянальнай культурнай спадчыны. На жаль, у перыяд, калі ў бібліяграфіі вызначальныя дасягненні належалі пераважна асобным дзеячам, на Беларусі не знайшлося выдатных персон, падобных Ю.А. Залускаму, якія б асэнсавалі бібліяграфію ў рэчышчы духоўна-прадуктыўнай дзейнасці і унікальных магчымасцей захоўвання і распаўсюджвання інтэлектуальных і творчых дасягненняў у прасторы і часе.

Але адметныя і нават апераджаючыя свой час з’явы не абышлі і беларускую бібліяграфію. Падчас рэформаў, праведзеных Адукацыйнай камісіяй, у канцы існавання Рэчы Паспалітай бібліятэчна-бібліяграфічная дзейнасць упершыню стала прадметам пільнай увагі дзяржаўнай улады.

З улікам паказаных асаблівасцей функцыянавання беларускай бібліяграфіі ў перыяд Рэчы Паспалітай можна вылучаць два этапы яе развіцця: першы – з 1569 г. да 70-х гг. XVIII ст., другі – з 70-х гг. XVIII ст. да 1794 г. Храналагічна гэтыя этапы несуразмерныя, але для іх выдзялення існуюць падставы. На працягу першага (звыш 200 гадоў) бібліяграфічная справа ў Беларусі развівалася па асноўных кірунках і ў сферах, што гістарычна склаліся ў ВКЛ. На другім этапе (каля 20-ці год) упершыню бібліяграфіі надаецца дзяржаўная ўвага і ўзнікае краязнаўчая бібліяграфія як новы від бібліяграфічнай прадукцыі.

Рэч Паспалітая абодвух народаў сур’ёзна клапацілася аб развіцці адукацыі і выкарыстанні бібліятэчных рэсурсаў для гэтай мэты. Адукацыйная камісія, якая ўзначаліла сістэму адукацыі і рэфармавала яе, прыняла 19 афіцыйных дакументаў, прысвечаных пытанням бібліятэчна-бібліяграфічнай дзейнасці [3]. Важнейшымі задачамі, пастаўленымі камісіяй, былі: стварэнне ва ўсіх навучальных установах бібліятэк, фонды якіх павінны былі вызначацца найлепшым складам аўтараў і абавязковым вядзеннем каталогаў. Пільная ўвага да каталагізацыі фондаў бібліятэк знайшла адлюстраванне ў большасці афіцыйных дакументаў. Для тагачасных умоў каталагізацыя ў бібліятэках мела такое ж значэнне, якое сёння маюць навейшыя праекты інфармацыйна-пошукавых сістэм, прызначаных для забеспячэння даступнасці бібліятэчных інфармацыйных рэсурсаў.

У законе для акадэмічных устаноў і школ ад 2 лютага 1790 г. адзначалася, што Камісія “бібліятэкі ў школах Галоўных жадае мець публічныя для карысці не толькі выкладчыкаў Галоўнай школы і яе пададдзелаў, кандыдатаў у выкладчыкі і вучняў, але таксама для кожнага з грамадзян, які ў той жа бібліятэцы святла якога [ведаў] з кніг хацеў бы пачарпнуць” [4]. Такім чынам навучальныя бібліятэкі адначасова пачалі выконваць функцыі публічных. Першая ў гісторыі Рэчы Паспалітай і краін, якія ў працэсе гістарычнага развіцця ўзніклі на яе тэрыторыі, у тым ліку Беларусі, сетка публічных бібліятэк мела тры ступені: 1-я – Публічная бібліятэка Залускіх (Варшава); 2-я ступень – бібліятэкі двух школ Галоўных – Кракаўскай (Карона Польская) і Галоўнай школы ВКЛ (на базе Віленскай акадэміі); 3-я – бібліятэкі ўсіх іншых школ. Для функцыянавання ў якасці публічных у бібліятэках Галоўных школ вызначаліся спецыяльныя гадзіны абслугоўвання насельніцтва і ў дапамогу бібліятэкару даваліся пасады памочнікаў. У 1791 г. Адукацыйная камісія паставіла задачу стварэння самастойных публічных бібліятэк у ваяводскіх гарадах.

Канстытуцыя вальнага сейму ардынацыйнага ў Варшаве ад 2 кастрычніка 1780 г. была прысвечана папаўненню Публічнай бібліятэкі Залускіх і бібліятэкі Галоўнай школы ВКЛ новымі кнігамі, выдадзенымі ў краіне [5]. У “правінцыі Літоўскай” паводле гэтай канстытуцыі неабходна было прадстаўляць у бібліятэку Галоўнай школы ВКЛ адзін экзэмпляр выходзячага з друкарні твора. “А хто б адважыўся не выканаць гэтай умовы, будзе выкліканы інстыгатарам [судовым выканаўцам] па справе перашкоды фундацыі адукацыі...”. У даным выпадку права абавязвала бібліятэкара і Адукацыйную камісію “ўсе экзэмпляры не прададзеныя і грошы, узятыя за продаж... канфіскуюцца той Бібліятэкай для куплі кніг” [6]. Гэта было першае ў айчыннай гісторыі афіцыйнае рашэнне аб абавязковым экзэмпляры (АЭ) і першы ў свеце АЭ, які выконваў выключна культурную функцыю. На сейме Гродзенскім 1793 г. было прынята рашэнне “для павелічэння бібліятэк публічных... у Літве 2 экзэмпляры ў бібліятэку Галоўнай Школы аддаваць” [7].

Далучаючыся да Т. Зажэбскага і іншых польскіх даследчыкаў у ацэнцы бібліятэчнай палітыкі Адукацыйнай камісіі як канструктыўнай і паслядоўнай, мы адзначаем, што патрабаванні да

каталагізацыі фондаў – гэта першыя афіцыйныя рашэнні па пытаннях бібліяграфіі ў беларускай гісторыі.

Складальнікамі бібліяграфічнай прадукцыі з’яўляліся ў той перыяд, як і раней манахі, бібліятэкары, друкары, а таксама пачалі ўдзельнічаць выкладчыкі, вучоныя, юрысты і іншыя адукаваныя людзі. Прадстаўнікі манаскіх ордэнаў прызначаліся бібліятэкарамі ў кляштарныя бібліятэкі, бібліятэкі навучальных устаноў і нярэдка запрашаліся ў якасці бібліятэкараў прыватнымі асобамі. Узначальваючы манастырскую бібліятэку, бібліятэкар-манах, па дзеючаму рэгламенту, праз некалькі год накіроўваўся ў іншую манастырскую бібліятэку. Дзякуючы гэтаму, некаторыя з іх сталі вядомымі як складальнікі некалькіх каталогаў, індэксаў, інвентароў ці іншых бібліяграфічных матэрыялаў. Напрыклад, францішкане Марцін Міхалоўскі і Мікола Ціхановіч, дамінікане Тамаш Крушэўскі і Раймонд Талочка, працуючы ў бібліятэках кляштарнаў розных гарадоў і вёсак Беларусі, склалі не менш чым па два такіх дапаможнікі. Публікацыя бібліяграфічных даных аб рукапіснай каталожнай прадукцыі ўсходніх зямель Рэчы Паспалітай дае магчымасць пашырыць уяўленні аб працэсе каталагізацыі на тэрыторыі Беларусі [8]. Спецыялісты і даследчыкі пачалі даволі актыўна працаваць па стварэнні бібліяграфічнай прадукцыі ў другой палове XVII–XVIII ст.

На працягу ўсяго перыяду ў бібліяграфічнай дзейнасці на беларускіх землях станоўчую ролю адыгрывалі бібліятэкі розных рэлігійных канфесій, навучальных устаноў, прыватных асоб.

Значэнне кляштарных бібліятэк добра паказваюць распаўсюджаныя тагачасныя выказванні: “кляштар без бібліятэкі, як армія без зброі”, “кляштар можа не мець храма, а бібліятэку мець абавязаны”. Чытанне займала значнае месца на кожным этапе жыцця ў кляштары. З кніг манахі атрымлівалі інфармацыю пра знешні свет, яго мінулае і сучаснасць. У медытацыі і малітвах кнігі дапамагалі асэнсаваць і накіраваць жаданні і памкненні.

Ордэны езуітаў, базыльян, бернардынцаў, бенедыктынцаў, піяраў, дамінікан у Беларусі мелі багатыя бібліятэкі. Правілы і пастановы каталіцкіх і уніяцкіх ордэнаў патрабавалі, каб у кожным кляштары існавалі бібліятэкі, збіраліся і ўдасканаліся кнігазборы, утрымліваліся ў добрым парадку, адлюстроўваліся ў каталогах і інвентарах. Членам ордэна, іншым духоўным асобам і

вучням манастырскіх школ гарантаваў доступ да фонду бібліятэк. Так, паводле Статута ордэна базыльян (1617 г.), напісанага мітрапалітам І.В. Руцкім, бібліятэкарам абавязкова павінен быў весціся каталог з пазначэннем месца кнігі на паліцы [9]. Асобна трэба сказаць пра бібліятэчную і бібліяграфічную дзейнасць ордэна езуітаў у Беларусі, які вельмі клапаціўся аб адукацыі, пашырэнні не толькі тэалагічных, але і свецкіх ведаў. Асаблівае значэнне меў указ 1763 г. (падпісан генералам В. Рыкі) аб стварэнні спецыялізаваных кнігасховішч. Згодна ўказу ўсе жылыя памяшканні манастыроў замацоўваліся за ксяндзамі і клірыкамі. На кнігі, якія знаходзіліся ў пакоях, абавязкова ствараліся 3 экзэмпляры каталога, адзін захоўваўся ў памяшканні-кнігасховішчы, другі – у загадчыка матэрыяльнымі сродкамі, трэці – у прэфекта (кіраўніка агульнай бібліятэкі). Кожны, хто часова карыстаўся пакоем, нес адказнасць за захаванасць кніг, якія заставаліся ў памяшканні, і павінен быў па меры паступлення кніг дапісваць каталогі. Гэты ўказ надзвычай добра паўплываў на фарміраванне і захаванне кнігазбораў. Так, на рэвізіі Полацкай Акадэміі ў 1820 г. (пасля выгнання ордэна езуітаў з тэрыторыі Расійскай імперыі), акрамя Галоўнай бібліятэкі, меліся бібліятэкі польскіх выданняў, канцылярыі Акадэміі, магазіна, тыпаграфіі, музыкальнай бурсы, касцёла, а таксама студэнцкая бібліятэка і вялікая колькасць падручных бібліятэк [10].

Найбольш багатыя бібліятэкі мелі мужчынскія манастыры. Напрыклад, базыльяне ў Вільні, Жыровічах, Супраслі мелі ў бібліятэках па некалькі тысяч кніг. Вялікія шматтысячныя бібліятэкі ў Гродна мелі бернардынцы і езуіты, а бібліятэка гродзенскіх дамініканцаў налічвала 10–15 тыс. кніг. У мужчынскіх кляштарх іншых хрысціянскіх ордэнаў (напрыклад, кармелітаў босых) бібліятэкі звычайна ўключалі да 1 тыс. кніг [11].

З канца XVI ст. узніклі жаночыя манастыры бенедыктынак, брыгітак і іншых ордэнаў, колькасць манахінь была звычайна каля 30, без вучаніц і іншых часовых асоб. У жаночых манастырах кніг было менш, чым у мужчынскіх: у манастырах ВКЛ у сярэднім ад 100 да 300 кніг, ці яшчэ менш (дакладных звестак па Беларусі мала). Напрыклад, паводле спіса слонімецкіх бернардынак XVI ст. відаць, што мелася 14 кніг для набажэнства [12].

Каталожныя бібліяграфічныя дапаможнікі кляштарных бібліятэк паказваюць, што збіраліся кнігі па ўсіх тэалагічных дысцыплінах, у асноўным аскетычна-містычныя і літургічныя творы, асабліва істотныя для рэалізацыі манаскага пазвання, кнігі з кола важнейшых духоўных школ XVI–XVIII стст., творы царкоўных аўтарытэтаў, напрыклад, Яна Касьяна, сірыйскіх айцоў Пустыні. Бібліяграфавалася літаратура, прысвечаная рэлігійнай і свецкай гістарыяграфіі, а таксама слоўнікі, антычная літаратура (асабліва Энеіда), кнігі паэзіі і рэлігійнай белетрыстыкі, творы па медыцыне, эканоміцы, геаграфіі і іншых галінах. Адлюстраваны і творы, прысвечаныя беларускім землям: хронікі Я. Длугаша, М. Стрыйкоўскага, А. Гваньіні, “Гісторыя Літвы” А. Каяловіча, гербоўнікі шляхты. У каталогах езуіцкіх бібліятэк у асобным раздзеле адлюстроўваліся дакументы, прысвечаныя ордэну (папскія булы) і створаныя ў ім (дэкрэты езуіцкіх кангрэгацый, устаў і інш.).

Навучанне ў школах розных тыпаў спалучала тэалагічны і свецкі кампаненты. На працягу амаль усяго перыяду на чале адукацыйнай і навуковай дзейнасці была Віленская езуіцкая акадэмія (пазней, з 1781 г. – Галоўная школа Вялікага княства Літоўскага). Гэта была першая ўстанова ўніверсітэцкага тыпу на этнічнай тэрыторыі Беларусі, у якой студэнты атрымлівалі вышэйшую адукацыю на факультэтах філасофіі, тэалогіі, паэзіі – маральным, фізічным і медыцынскім. Ва ўсіх установах (школах, рэзідэнцыях, місіях) ордэна езуітаў ствараліся бібліятэкі, якія былі цэнтрам інтэлектуальнага жыцця не толькі для братства, але і для жыхароў беларускіх гарадоў, шляхты [13].

Буйнейшай сярод бібліятэк навучальных устаноў была бібліятэка Віленскай акадэміі. Яшчэ напярэдадні пераўтварэння віленскага калегіума ў акадэмію (установу ўніверсітэцкага тыпу) біскуп Валер’ян Пратасевіч паклапаціўся аб арганізацыі багатай бібліятэкі. У маі 1570 г. калегіуму была перададзена бібліятэка (разам з каталогам) Юрыя Альбінуса (былога суфрагана і пралатакусташа віленскай капітулы, доктара абоіх праў). Бясцэнны дар акадэмічнай бібліятэцы зрабіў вялікі князь Жыгімонт Аўгуст II, які ахвяраваў (па тэстамэнту 1571 г.) уласную бібліятэку разам з каталогам. Частка гэтага збору была адлюстравана ў багата аформленым рукапісным каталогу, які стварыў каралеўскі біблія-

тэкар Станіслаў Кашуцкі, былы сакратар Барбары Радзівіл¹. У Віленскую акадэмію ахвяравалі свае бібліятэкі магнаты, біскупы, шляхта – біскуп В. Пратасевіч (некалькі тысяч кніг), кардынал Юры Радзівіл, Мікола Пац, Яўстах Валовіч і інш. Гэтыя дары былі адлюстраваны ў рукапісных каталогах. У гэты час бібліятэка атрымлівала 1 экзэмпляр кніг з друкарні Акадэміі. Усё гэта зрабіла яе ў сярэдзіне XVII ст. самай вялікай бібліятэкай ВКЛ. Аднак у выніку ваенных дзеянняў (1655–1661 гг.) на тэрыторыі краіны яна панесла істотныя страты. Частка бібліятэкі трапіла ў рукі шведаў. Толькі пасля вызвалення Вільні стала магчымым аднаўленне і папаўненне бібліятэкі. Казімір Леў Сапега, добра адукаваны чалавек, выпускнік Віленскай акадэміі, падканцлер ВКЛ ахвяраваў выдатную бібліятэку ў 3 тыс. тамоў з родавага маёнтку ў Ружанах (Брэсцкая вобл.). Яе збіралі яго знакаміты бацька Леў Сапега і сам Казімір Леў. Гэты збор пад назвай “Бібліятэка Сапегіана” быў адлюстраваны ў асобным каталогу [14]. Перыяд існавання бібліятэкі да рэфармавання Адукацыйнай камісіяй самой Акадэміі вывучаны яшчэ недастаткова. Лічыцца, што ў гэты перыяд бібліятэка не мела спецыяльнага памяшкання і яе фонды не былі адлюстраваны ў агульным каталогу, але вяліся каталогі на розныя часткі кнігазбору Віленскай акадэміі.

Адукацыйная камісія, пачаўшы кіраваць установай, праявіла вялікую зацікаўленасць да пытання ўдасканалення бібліятэкі. У 1785 г. рэктар М. Пачобут-Адлянцікі ў Галоўнай школе выдзеліў вялікую залу пад бібліятэку. У адной з першых інструкцый бібліятэкару (20.06.1774) было рэкамендавана прадставіць “акуратна складзеныя” каталогі кніг разам з апісаннем самой бібліятэкі, а таксама спісам кніг, якія “яшчэ для патрэб навучэнцаў і прафесараў дакупіць належала” [15]. Галоўная школа ВКЛ разглядала падрыхтаваныя бібліятэкарамі школ другія (дублетныя) экзэмпляры каталогаў з пункту гледжання паўнаты і якасці фондаў і дакладала вынікі Адукацыйнай камісіі, якая вырашала праблему недахопу кніг шляхам іх заўкупкі або пераразмеркавання дублет-

¹ Спробу бібліяграфічнай рэканструкцыі бібліятэкі Жыгімонта Аўгуста II на сучасным этапе здзейсніла польская даследчыца А. Кавецка-Грычова. Ёй удалося прадставіць бібліяграфічныя апісанні больш дзевяцісот кніг са славутай бібліятэкі вялікага князя.

ных выданняў з Публічнай бібліятэкі Залускіх ці іншых бібліятэк. Для якаснага камплектавання бібліятэк было рэкамендавана скласці “ўзоры каталог кніг”, неабходных школьным бібліятэкам. Гэты працэс узаемадзеяння каталагізацыі і фарміравання фонду бібліятэк навучальных устаноў неаднаразова ўзнімаўся ў дакументах Адукацыйнай камісіі, напрыклад, у “Лісце да Галоўнай школы Вялікага княства Літоўскага ад 12.01.1788 г.” [16].

Па патрабаванні Адукацыйнай камісіі на фонды бібліятэк навучальных устаноў пачалі складаць рукапісныя каталогі, адзін экзэмпляр якіх павінен быў дасылацца ў Галоўную школу ВКЛ (за гэтым сачылі візітары) [17]. Некаторыя каталогі тагачасных беларускіх бібліятэк загінулі параўнальна нядаўна, надоўга перажыўшы свае бібліятэкі. Так, падчас Вялікай Айчыннай вайны згарэў “Каталог бібліятэкі [Брэсцкай езуіцкай] калегіі” XVIII ст. [18].

Асноўным відам бібліяграфічнай прадукцыі, што стваралася і выкарыстоўвалася ў бібліятэках розных рэлігійных канфесій і навучальных устаноў, былі рукапісныя каталогі, якія паступова выцяснялі індэксы, рэестры, інвентары. Яны на значна лепшым узроўні выконвалі функцыю ідэнтыфікацыі і ўліку дакументаў як аб’ектаў захавання ў бібліятэках, спрыялі больш выніковаму пошуку інфармацыі. На жаль, захавалася мала непасрэдных ці ўскосных сведчанняў пра каталогі даўно загінуўшых беларускіх бібліятэк². Але яны маюць вялікае значэнне для даследавання эпохі, паказваюць аб’ём і структуру фондаў, ускосна адлюстроўваюць інфармацыйныя патрэбнасці сацыяльна-саслоўных катэгорый грамадства, адукаваных асоб, нярэдка выдатных беларускіх

² Знаходкі ж такіх бібліяграфічных матэрыялаў з’яўляюцца бяспцэннымі – у некаторай ступені яны даюць магчымасць “адгарнуць час”, убачыць ролю кнігі ў беларускім грамадстве. Нават каталожныя матэрыялы царкоўных і кляштарных бібліятэк (каталіцкіх манастыроў) яшчэ мала даследаваны. У наш час бібліятэкі і каталогі гэтых бібліятэк вывучаюць гісторыкі, кнігазнаўцы, літаратуразнаўцы Юрый Лабынцаў, Мікалай Нікалаеў (Расія), Адам Мальдзіс (Беларусь) і асабліва польскія вучоныя. У прыватнасці, Марыя Пидлыпчак-Майеровіч адзначыла: “Гісторыя і дзейнасць манастырскіх бібліятэк на літоўска-каронных землях у XVII–XVIII стст. да сучаснага часу не мае ні поўнай дакументацыі (значыць, не выяўлены, не сабраны крыніцы), ні абагульняючых даследаванняў”.

дзеячаў; паказваюць кнігі, якія ўплывалі на фарміраванне адукацыйнага, светапогляднага, навуковага, эстэтычнага і маральнага ўзроўню грамадства, насельніцтва канкрэтнага рэгіёна. Каталожныя бібліяграфічныя дапаможнікі былі рукапіснымі, нягледзячы на тое, што пры шэрагу ўстаноў (Полацкі калегіум, Віленская акадэмія), у прыватных асоб (Радзівілаў) працавалі друкарні. Лепшыя з іх афармляліся звычайна ў выглядзе кнігі, на кожнай старонцы якой выдзялялася месца для ўнясення звестак аб пэўнай колькасці кніг, напрыклад, на 4 кнігі. Пазнейшыя паступленні ўносіліся дадаткова ў прызначаных месцах, ці каталог аднаўляўся цалкам. Запісы групаваліся ў адпаведнасці з галінамі ведаў, унутры раздзелаў – па фармаатах, або ў адваротным парадку: па фармаатах, затым па галінах ведаў. Найчасцей каталогі афармляліся на лацінскай і польскай мовах. Рукапісныя каталогі, выкананыя ў адзінкавым экзэмпляры, не мелі шмат шанцаў захавацца праз працяглы час і гэта адна з прычын, па якой яны не могуць быць аб'ектам дэталёвага аналізу *de visu*.

Паступова ўдасканальвалася методика і ў такіх каталожных формах, як інвентары і рэестры. Павялічвалася колькасць запісаў, іх якасць (хаця сустракаюцца і такія, па якіх цяжка ідэнтыфікаваць кнігі), ускладнялася структура. Пачалі вылучацца асобныя раздзелы: “кнігі лацінскія”, “кнігі польскія” і інш.

Магнаты, шляхта, царкоўныя дзеячы, а таксама прафесары, выкладчыкі, чыноўнікі, якія жылі і працавалі ў гэты перыяд на Беларусі, таксама валодалі багатымі кнігазборамі. Буйнейшай прыватнай бібліятэкай у ВКЛ на пачатку разглядаемага перыяду была бібліятэка вялікага князя Жыгімонта Аўгуста II у Вільні, а з XVII ст. – бібліятэка Радзівілаў у Нясвіжы, бібліятэка Сапегаў у Дзярэчынне. У XVIII ст. у лік буйнейшых увайшла бібліятэка Храптовічаў у Шчорсах. Фонды гэтых бібліятэк адлюстроўваліся ў рукапісных каталогах. На каштоўнейшую бібліятэку Радзівілаў па меры яе росту было складзена шмат каталогаў. Яны паказваюць, што ў сярэдзіне XVII ст. у бібліятэцы было больш за 14 тыс. тамоў, а ў 1772 г. на момант прымусовага вывазу ў Санкт-Пецярбург – больш за 24 тыс. тамоў па ўсіх галінах ведаў. Каталог (рэестр) бібліятэкі, складзены ў сярэдзіне XVII ст., быў сістэматычным, ахопліваў 30 раздзелаў. Менавіта так размяркоўваліся кнігі ў самой бібліятэцы: 6 раздзелаў рэестра адлюстроўвалі царкоўную і

багаслоўскую літаратуру, 6 – складзены па свабодных навуках і мастацтвах і інш. Самым багатым быў раздзел гісторыі, у тым ліку меліся кнігі па гісторыі ВКЛ і Польшчы. Вялікімі былі раздзелы па палітыцы, праву, палемічнай літаратуры і паэзіі. Прадстаўлены, акрамя кніг, карты і выяўленчыя матэрыялы, рукапісы. Цікава, што структура рукапісных рээстраў нясвіжскай бібліятэкі захавалася нязменнай і ў наступныя перыяды, уключна да другой сусветнай вайны³.

У рукапісных каталогах бібліятэк Сапегаў і Храптовічаў было адлюстравана па 3 тыс. кніг. Лёс бібліятэкі Сапегаў у Дзярэчыне нагадваў лёс нясвіжскай бібліятэкі: яна была канфіскавана, вывезена і таксама ўлілася ў фонды бібліятэк Расіі.

Каталогі, створаныя на кнігазборы навукоўцаў, выкладчыкаў, пісьменнікаў і іншых асоб, значна меншыя па колькасці адлюстраваных кніг. Напрыклад, у рукапісным каталогу бібліятэкі паэта, філосафа, этнографа Саламона Рысінскага ўлічана 822 кнігі, з іх 80 па гісторыі. Такія каталогі ілюструюць хутчэй не саслоўна-маёмаснае становішча, а кола асабістых інтарэсаў адукаванай часткі беларускага грамадства.

У разглядаемы перыяд бібліяграфічная інфармацыя стваралася ў дакументах архіва Літоўскай метрыкі. У тэстамэнтах, кантрактах куплі-продажу маёмасці, дакументах на дарэнне кніг манастырам, навучальным установам, прыватным асобам складаліся спісы літаратуры, якія выконвалі ўлікова-рэгістрацыйную функцыю, дазвалялі ідэнтыфікаваць дакументы як аб'екты ўладання і перадачы, паказвалі велічыню і склад кнігазбораў, сведчылі аб інфармацыйна-культурным узроўні асобы ці грамадскай установы.

Станоўча паўплывала ў гэты перыяд на развіццё беларускай бібліяграфіі пашырэнне кола даследчыкаў, павелічэнне колькасці навуковых прац, стварэнне друкаванай прадукцыі, прысвечанай літоўска-беларускаму краю. Паляпшалася якасць прытэкставага навукова-метадычнага апарату, бібліяграфічнымі матэрыяламі аснашчаліся кнігі, на старонках якіх разглядаліся друкаваныя і рукапісныя крыніцы аб айчынных землях. Гэта быў даволі ўстой-

³ Гэта была не адзіная бібліятэка Радзівілаў на Беларусі, існавалі бібліятэкі ў Клецку і іншых маёнтках роду.

лівы паток бібліяграфічных матэрыялаў, які вучоныя рабілі адначасова са стварэннем новых ведаў. Ён не толькі адлюстроўваў кола крыніц інфармацыі, даступных і цікавых аўтарам, але і спрыяў фарміраванню навуковага кругагляду і інфармацыйнай культуры асоб, якія звярталіся да гэтых матэрыялаў.

Неабходна адзначыць, што самы сціплы бібліяграфічны паток ствараўся ў межах кнігадрукарскай справы і кніжнага гандлю. Такое становішча карэнным чынам адрозніваецца ад развіцця бібліяграфіі ў заходнееўрапейскіх краінах. Менавіта ў разглядаемы гістарычны перыяд кнігадрукаванне і кніжны гандаль у Германіі, Англіі, Францыі абумовілі значныя дасягненні ў фарміраванні бібліяграфічных арганізацыйных структур і стварэнні крыніц бібліяграфічнай інфармацыі.

У XVI–XVIII стст. на беларускіх землях было надрукавана больш за 3 тыс. кніг. Калі паказчыкі кнігадруку сведчаць аб устойлівасці патрэб у спажыванні дакументаваных ведаў, то бібліяграфічная прадукцыя, наадварот, не поўна адлюстроўвала выпуск кніг. Такую сітуацыю цяжка патлумачыць, паколькі тыповай для новага часу было становішча, калі выпуск кніг больш-менш поўна адлюстроўваўся ў бібліяграфічных дапаможніках. Бібліяграфічныя кнігавыдавецкія і кнігагандлёвыя дапаможнікі ў заходніх краінах (Германія, Англія) надзейна дапамагалі давесці кнігі да пакупнікоў. Кнігагандлёвая і кнігавыдавецкая бібліяграфічная прадукцыя на Беларусі перыяду Рэчы Паспалітай патрабуе асобнага вывучэння. У дадзеным артыкуле мы абапіраемся на асобныя звесткі, якія тым не менш часткова характарызуюць кнігагандлёвую і кнігавыдавецкую сітуацыю ў краіне. Прыкладам кнігавыдавецкай бібліяграфічнай прадукцыі з'яўляецца інвентар кніг слускай друкарні княгіні Людвікі Караліны Радзівіл. Інвентар друкарні (1687 г.) знайшоў у нясвіжскім архіве Радзівілаў у 1881 г. Я. Палькоўскі. Другі аналагічны інвентар адшукаў у 1970 г. А.І. Мальдзіс у Львове. Інвентар уключае 23 пазіцыі за 17 гадоў, аднак толькі 11 з іх удалося дакладна ідэнтыфікаваць. Недахоп бібліяграфічных звестак, характэрны для інвентароў, не дазволіў раскрыць цікавыя факты беларускага кнігадрукавання. Адзінкаваць кнігавыдавецкіх бібліяграфічных дапаможнікаў, іх рукапісны характар, метадычная недасканаласць сведчаць аб тым, што ва ўсталяванні сувязей паміж кнігадрукаваннем і кніжным гандлем бібліяграфіч-

ная прадукцыя на Беларусі не адыграла такой важнай ролі, як у краінах Заходняй Еўропы. Гандаль кнігамі ажыццяўляўся падчас кірмашоў у гарадах і мястэчках. Вядомы друкаваныя каталогі варшаўскага кнігагандляра М. Гроля, які актыўна гандляваў у многіх беларускіх гарадах: Мінску, Гродна, Навагрудку, Нясвіжы, Зэльве, Свіслачы. Гэтыя каталогі адлюстроўвалі кнігі, прадстаўленыя на кірмашах, на складах гандляра. З іх апісання відаць, што на беларускіх землях распаўсюджваліся кнігі на польскай, лацінскай, нямецкай, французскай і іншых еўрапейскіх мовах. Каталогі М. Гроля можна разглядаць толькі ў аспекце вывучэння беларускіх цэнтраў продажу кніг і складу чытання адукаваных колаў у канцы існавання ВКЛ.

Час ад часу кнігагандлёвыя бібліяграфічныя паведамленні змяшчаліся ў перыядычным друку, але гэта была прэса агульнадзяржаўнага цэнтра – Варшавы. Тэксты гэтых бібліяграфічных матэрыялаў апублікаваны ў крыніцазнаўчым выданні “Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku” (Kraków). Азнаямленне з 3-м томам і двума часткамі 4-га тома паказвае невялікую колькасць бібліяграфічных паведамленняў аб выпуску кніг аўтараў беларускага паходжання. Рэкламаваліся кнігі, выдадзеныя ў віленскай езуіцкай друкарні, у тым ліку вядомых беларускіх вучоных П. Скаргі, М. Пачобут-Адлянцкага. У “Кур’еры польскім” 27.XII.1752 г. змешчана наступная абвестка: “Выйшлі з друку Італія, прыпісаная яго мосьці кс. Сапегу, біскупу... віленскаму і інш.; ад таго ж аўтара тым жа спосабам укладзеныя, як раней Францыя, Германія, Малая Польшча, Вялікая Польшча і Вялікае княства Літоўскае. Знаходзіцца ў Вільні і ў Варшаве ў друкарні калегіі ордэна езуітаў” [19].

У гэты перыяд пачалі стварацца навукова-дапаможныя краянаўчыя бібліяграфічныя матэрыялы, прысвечаныя населеным пунктам, адміністрацыйна-тэрытарыяльным адзінкам, фізіка-геаграфічным аб’ектам Літвы-Беларусі. Атрымалі распаўсюджанне таксама падрадкавыя бібліяграфічныя заўвагі, унутрыкніжныя спісы, прадметныя паказальнікі да выданняў. Гэтыя матэрыялы ствараліся ў русле традыцый цытавання, раскрыцця зместу і стварэння метадычнага апарату навуковых твораў таго часу, асабліва гістарычных, даведачных, зборнікаў заканадаўчых актаў [20].

Такім чынам, найбольш важкія дасягненні ў галіне беларускай бібліяграфіі перыяду ўваходжання беларускіх зямель у склад Рэчы Паспалітай даюць падставу сцвярджаць, што бібліяграфія развівалася павольна. Такія адмысловыя ініцыятывы, як дзяржаўнае кіраванне бібліятэчна-бібліяграфічнай дзейнасцю і каталагізацыя фондаў публічных бібліятэк не былі поўнасьцю рэалізаваны і развіты на далейшых гістарычных этапах. Беларуская бібліяграфія ў цэлым і асобныя яе кірункі развіваліся значна слабей, чым адпаведныя з’явы ў шэрагу заходнееўрапейскіх краін. Асноўнай прычынай гэтага была адсутнасць уласнай моцнай дзяржаўнасці. Нацыянальная і, найперш, беларускамоўная кніга саступіла месца кнігам на лацінскай, польскай і іншых еўрапейскіх мовах, што было вынікам паланізацыі літоўска-беларускай шляхты. У найбольш развітых еўрапейскіх краінах у гэты перыяд няўхільны рост бібліяграфіі быў звязаны з поспехамі нацыянальнай кнігі. Захадны Адукацыйны камісіі па рэфармаванні бібліятэк, кіраванні бібліятэчна-бібліяграфічнай дзейнасцю былі скасаваны пасля падзеяў Рэчы Паспалітай (у Беларусі толькі ў XX ст. пытанні бібліяграфічнай дзейнасці стануць вырашацца на дзяржаўным ўзроўні). У бясконцых войнах гінулі людзі, культурныя каштоўнасці, знішчаліся навучальныя і рэлігійныя ўстановы, бібліятэкі і бібліяграфічная прадукцыя. У сілу гістарычных умоў кніжны гандаль не заняў у эканоміцы ВКЛ важнага месца, а менавіта з ім у заходнееўрапейскіх краінах звязаны істотныя дасягненні ў развіцці бібліяграфіі. Трэба сказаць таксама, што навуковае поле на Беларусі абмяжоўвалася доўгі час багаслоўем і не спрыяла фарміраванню моцных галіновых патрэбнасцей у ведах і бібліяграфічнай інфармацыі як неад’емнай часткі і ўмовы стварэння навуковых прац і крыніц спецыяльнай бібліяграфіі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Dembowska, M.** Metoda bibliografii Polskiej Karola Estreichera / M. Dembowska. 2-e wyd., rozszer. i uzupełn. Warszawa, 1970. S. 13.
2. **Ibidem.**
3. **Zarzębski, T.** Polskie prawo biblioteczne 1773–1990 / Tadeusz Zarzębski; Biblioteka Narodowa, Instytut książki i czytelnictwa. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1991. 312 s.
4. **Ibidem.** S. 223.

5. **Powiększenie** Biblioteki Publicznej // *Volumina legum*. Petersburg, 1860. T. 8. S. 577–588.

6. **Ibidem**. S. 588.

7. **Volumina legum**. Poznań, 1952. T. 10. S. 167.

8. **Paszkiewicz, U.** Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej: (spis za lata 1553–1939) / U. Paszkiewicz. Warszawa, 1996. 96 s.

9. **Романова, Н.И.** Библиотека толочинских базилиан: (на материалах коллекции отдела рукописей, старопечатных и редких изданий Национальной библиотеки Беларуси) / Н.И. Романова // *Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытаньняў “Кніжная культура Рэчы Паспалітай”* (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.). Мінск, 2002. С. 137.

10. **Блинова, Т.Б.** Иезуиты в Беларуси: роль иезуитов в организации образования и просвещения / Т.Б. Блинова. Гродно: Гродненский государственный университет, 2002. С. 222–223.

11. **Pidłupczak-Majerowicz, M.** Biblioteki zakonne ziemi Grodzieńskiej do końca XVIII w. / M. Pidłupczak-Majerowicz // *Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытаньняў “Кніжная культура Рэчы Паспалітай”* (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.). Мінск, 2002. С. 143.

12. **Gwioździk, J.** Staropolskie biblioteki klasztorów żeńskich na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej / J. Gwioździk // *Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытаньняў “Кніжная культура Рэчы Паспалітай”* (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.). Мінск, 2002. С. 129.

13. **Блинова, Т.Б.** Иезуиты в Беларуси... С. 221.

14. **Brensztejn, M.** Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie do roku 1832 / M. Brensztejn. 2-e wyd. uzupełn. Wilno, 1925. S. 11.

15. **Ibidem**. S. 15.

16. **Zarzębski, T.** Polskie prawo biblioteczne 1773–1990 / Tadeusz Zarzębski; Biblioteka Narodowa, Instytut książki i czytelnictwa. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1991. 312 s.

17. **Instrukcje** dla wizytorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774–1794. Wrocław etc., 1976. S. 46.

18. **Paszkiewicz, U.** Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)... S 21.

19. **Кsiążка** polska w ogłoszeniach prasowych XVIII wieku. Kraków, [s. a.]. T. 4, cz. 1. S. 113.

20. Краязнаўчая бібліяграфічная прадукцыя гэтага перыяду прааналізавана ў артыкуле: **Саітава, В.І.** Крыніцы бібліяграфічнай інфармацыі перыяду Рэчы Паспалітай абодвух народаў аб краях Беларусі / В.І. Саітава // *Матэрыялы Другіх Кнігазнаўчых чытаньняў “Кніжная культура Рэчы Паспалітай”* (Мінск, 15–16 верасня 2000 г.). Мінск, 2002. С. 8–31.